

КРИМСЬКА АВТОНОМІЯ ЯК ПЛАЦДАРМ ДЛЯ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Початок повернення кримськотатарського народу і шлях до утворення автономії (1989–1991). Розпад компартійно-радянської системи вкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. у Криму розпочався з процесу повернення кримських татар на історичну Батьківщину. У 1987–1988 рр. на хвилі перебудови відбувалися мітинги та демонстрації татар безпосередньо в Криму. Почали формуватися політичні організації кримськотатарського народу, які очолили Організація кримськотатарського руху і Національний рух кримських татар¹.

Прийняття Верховною Радою СРСР 14 листопада 1989 р. «Декларації про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, і забезпечення їх прав» уможливило масове повернення кримськотатарського народу в Крим². Проте одразу у процесі переселення почалися істотні труднощі: заплановані державою строки переселення були тривалі; репатріанти й організатори переселення розходилися в питанні вибору місця розселення; депортовані громадяни опинилися перед проблемою працевлаштування. Нормальному поверненню перешкоджала бюрократія і загальне погіршення економічної ситуації в країні³.

Кримська облрада теж прийняла обмеження для поселення на півострові кримських татар, які, однак, не поширювалися на інших переселенців (обмеження поширювалися на Південний берег Криму (Алушта, Ялта, Судакський р-н), м. Севастополь, Бахчисарайський і Сімферопольський р-н)⁴. Факт ухвалення рішення про обмеження прописки репатріантів в місцях їх довоєнного проживання створив передумови для розвитку конфліктних ситуацій на півострові.

Обласний комітет Компартії України і обласний виконавчий комітет свідомо перешкоджали кримським татарам у поверненні і виділенні їм ділянок, роздавали ці землі під дачні ділянки місцевому населенню, залучали в Крим слов'янських переселенців (лише в 1990 р. 10 000 осіб) з наданням їм житла⁵. Кримські татари відповіли самовільним захопленням земельних ділянок-пусток, перше з яких відбулося в серпні 1989 р. у Бахчисарайському р-ні, а потім поширилося на всю територію Криму. Влада відповіла розгромами наметових містечок кримських татар, відкриттям кримінальних справ, арештами.

Ще одним чинником, який вплинув на дестабілізацію становища на півострові, стало прийняття в Україні «Закону про мови в Українській РСР», який надав

¹ Зінченко Ю. І. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (до 60-річчя депортації). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 70.

² Прибыткова И. М. Возвращение крымских татар: новейшая история. *Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу)*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). Київ, 1995. С.85.

³ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 358.

⁴ Бекіров Н. За правом на самовизначення. *Політика і час*. 1995. № 5. С. 67.

⁵ Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. Симферополь: Новый Крым, 2000. С. 124.

українській мові статус державної на території республіки. Сепаратистські політичні сили роздмухували незадоволення цим законом.

Влітку 1990 р. у трудових колективах, на сторінках місцевої преси уже поширювалася дискусія щодо майбутнього статусу Криму. Висловлювалися думки про надання йому автономії (в складі УРСР, Російської Федерації) чи прав союзної республіки. Представники екстремістських кіл порушували питання і про відокремлення Криму для захисту від проявів українського і татарського націоналізму. Однак, за інформацією компартійних структур, переважала думка, що це питання мав вирішувати референдум серед населення області⁶.

Ініціаторами автономізації Криму були комуністи. Першим ідею автономії висунув ще 1989 р. перший секретар обкому КПУ А. Гіренко. Якщо спочатку офіційні органи заявляли про недоцільність відновлення автономії в Криму, то на жовтневому (1989 р.) пленумі ЦК Компартії України перший секретар Кримського обкому КПУ М. Багров зазначив, що «автономія Криму – це по суті проблема часу», хоча «питання, очевидно, лише в тому, як вона повинна бути відроджена, якою їй бути і в чіємому підпорядкуванні»⁷.

Варто погодитися з думкою кримськотатарського діяча Р. Чубарова, що зміна ставлення радянських і партійних органів Криму до автономії була викликана прагненням Москви виключити саму можливість відновлення кримськотатарської автономії в процесі повернення кримськотатарського народу і зберегти Україну в складі СРСР⁸.

Відзначимо, що на виборах до Верховної Ради СРСР у 1989 р. обласний комітет Компартії України висунув проект оголошення Криму «всесоюзною здравницею» – спеціальною територією, призначеною для відпочинку і лікування, де будь-яка господарська діяльність знаходилася б під адміністративним контролем місцевої влади⁹. Одночасно лозунг «Криму – республіканський статус» висунув опозиційний Народний фронт Криму 25 жовтня 1989 р. Тоді ж кримськотатарські організації виступали з ідеєю відновлення Кримської АРСР, яку вони розглядали як форму національної державности кримських татар¹⁰.

19 травня 1990 р. депутати облради Б. Кизилов і Ю. Мешков звернулися до депутатів всіх рівнів з пропозицією обговорити питання зміни статусу Криму¹¹. На сесії Кримської обласної ради 25–26 вересня 1990 р. було прийнято рішення про створення оргкомітету з вивчення питань про новий статус¹².

Як найбільш прийнятну форму підвищити статус Криму, оргкомітет запропонував автономну республіку. Депутат С. Єфімов подав ініціативу провести загальнокримський референдум, з чим погодилася більшість депутатів. З ідеєю проведення

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2872. Арк. 167.

⁷ Гарань О. В. Убити дракона (3 історії руху та нових партій України). Київ: Либідь, 1993. С. 161.

⁸ Чубаров Р. Конституція Автономної Республіки Крим. Позиція права чи позиція політичної доцільності. *Віче*. 2003. № 5. С. 51.

⁹ Мальгин А. Крымский узел... С. 67.

¹⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 363.

¹¹ Скачко В. Крим прагне змін – яких? *Голос України*. 1991. 17 січня. С. 3.

¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2874. Арк. 108.

загальнокримського референдуму погодилися делегати 42-ї Кримської обласної конференції Компартії України, що в подальшому сприяло його успіху¹³.

Визначальна роль Кримського обкому КПУ в проведенні референдуму підтверджується і тим, що під контролем комуністів в облраді перебувала найбільша депутатська група «Єдінство» (56 % депутатів). Крім того, у 25 (з 28) міських і районних рад були створені партійні групи, до складу яких ввійшло 66 % від загальної кількості депутатів¹⁴. Натомість перший секретар Кримського обкому М. Багров на засіданні Політбюро ЦК Компартії України 19 жовтня 1990 р. зазначав, що «ніхто з нас не проштовхує питання про вихід з України, але настрої різні у людей з врахуванням тієї ситуації, що є в республіці»¹⁵.

12 листопада 1990 р. відкрилася присвячена проблемі статусу півострова позачергова сесія облради. На ній був присутній голова Верховної Ради України Л. Кравчук, який спробував переконати кримчан, що відновлення республіки може здійснити і Верховна Рада УРСР без референдуму. Але більшість підтримала ідею «народного волевиявлення», була оголошена «Декларація про державний і правовий статус Криму» і затверджено положення про проведення референдуму¹⁶.

Відзначимо, що пропозицію про проведення 20 січня 1991 р. референдуму з метою визначення ставлення населення області до відновлення Кримської автономної радянської соціалістичної республіки (КАРСР) як суб'єкта СРСР і учасника Союзного договору вніс від депутатської групи комуністів другий секретар Кримського обкому КПУ Л. Грач¹⁷.

М. Багров в інтерв'ю газеті «Правда» 8 грудня 1990 р. висловився за автономний статус Криму як суб'єкта СРСР і право участі в підготовці оновленого Союзного договору, але заперечив право кримських татар на автономію, надаючи їм тільки право на створення національних районів¹⁸. А секретар ЦК КПРС А. Гіренко під час зустрічей з виборцями і на нараді секретарів низових компартійних ланок на початку січня 1991 р. розкрив справжні наміри організаторів референдуму – коли Крим стане автономною республікою, йому ніхто не завадить укласти новий Союзний договір¹⁹.

Проти референдуму виступила Організація кримськотатарського національного руху, яка розцінила його як цинічне недотримання законних прав і інтересів корінного народу Криму і закликала своїх співвітчизників бойкотувати призначений на 20 січня 1991 р. референдум²⁰. Засудили референдум і українські політичні партії. Місцеві організації Народного Руху України розповсюджували листівки, де говорилося, що вихід Криму із складу України «інспірується Кремлем». Водночас

¹³ Мальгин А. В., Ефимов С. А. Крымский регионализм в контексте европейской интеграции Украины. *Труды Крымской академии наук*. Симферополь: Таврия, 2004. С. 155.

¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2895. Арк. 68.

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2198. Арк. 123.

¹⁶ Мальгин А. Крымский узел... С. 63.

¹⁷ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 365.

¹⁸ Василец В. Каким быть Крыму. *Правда*. 1990. 8 декабря. С. 2.

¹⁹ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 366.

²⁰ Джимилев М. Национально-освободительное движение крымских татар. *Крымские татары: история и современность (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу)*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). Київ, 1995. С.19.

Українська республіканська партія підтримувала устремління та дії кримських татар²¹.

ЗМІ регіону напередодні референдуму розпалювали антиукраїнські настрої і закликали підтримати відновлення автономії. У підсумку 20 січня 1991 р. на референдумі на питання «Ви за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу і учасника Союзного договору» позитивно висловилося 93,26 % (1 343 855 осіб) з тих, що взяли участь у голосуванні²².

Водночас напередодні референдуму 20 січня 1991 р. на півострові було ліквідовано єдину українську школу-інтернат, замість української газети «Радянський Крим» залишився лише український дубляж «Кримської правди» (тираж 2 тис. примірників), український театр з драматичного було перетворено на оперетковий, радіо виділяло для українських програм 15 хв., а телебачення взагалі їх ігнорувало. У м. Севастополі закрито утворену напередодні українську недільну школу, паралізувана робота «Просвіти»²³.

24 січня 1991 р. сесія Кримської облради затвердила підсумки референдуму і звернулася до Верховної Ради УРСР з пропозицією розглянути і внести відповідні зміни в Конституцію УРСР. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». У ньому до прийняття Конституції КАРСР і створення на її основі конституційних органів державної влади найвищим органом державної влади на території Кримської АРСР тимчасово визнавалася Кримська облрада. Їй надавався статус Верховної Ради КАРСР²⁴.

Верховна Рада УРСР також постановила додатково обрати таємним голосуванням у місячний строк відповідну кількість народних депутатів КАРСР до Верховної Ради КАРСР від організацій національно-культурних товариств та інших громадських об'єднань депортованих народів Криму на обласних зібраннях цих організацій і відповідну кількість народних депутатів КАРСР до Верховної Ради Кримської АРСР на сесії Севастопольської міськради з числа депутатів міської ради²⁵. Невиконання цієї вимоги в майбутньому поставило під сумнів легітимність всіх подальших рішень Верховної Ради КАРСР.

Принципових противників автономізації Криму в парламенті України не було. Суть розходжень полягала в тому, що опозиція розуміла автономізацію як відтворення справедливості щодо депортованих кримських татар, а також інших національних меншин, тобто виступала за національну автономію, а представники комуністів і Криму відстоювали створення територіальної автономії²⁶.

²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2969. Арк. 28.

²² Мальгин А. В., Ефимов С. А. Крымский регионализм в контексте европейской интеграции Украины. С. 155.

²³ Про мовну і культурно-просвітню ситуацію в Криму. *Літературна Україна*. 1991. 10 січня. С. 6; Поклад Н. Не теплішає в Криму... *Літературна Україна*. 1991. 10 січня. С. 6.

²⁴ Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». *Голос України*. 1991. 15 лютого. С. 3.

²⁵ Постанова ВР УРСР «Про введення в дію Закону “Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки” та про поповнення складу Верховної Ради Кримської АРСР». *Голос України*. 1991. 15 лютого. С. 3.

²⁶ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 369.

Навесні 1991 р. за зразком автономних республік СРСР були утворені органи влади республіки – Верховна Рада і Рада Міністрів. У квітні 1991 р. обласна рада, перейменована у Верховну Раду КАРСР, створює Комісію з розробки конституції автономії. Одночасно затверджуються повноваження делегації на чолі з М. Багровим, яка в складі делегації УРСР мала підписати новий Союзний договір²⁷.

6 червня того ж року Верховна Рада України ухвалила нову постанову «Про питання віднесені до відання Кримської АРСР», за якою Верховна Рада автономії мала до 1 вересня 1991 р. розробити та подати Верховній Раді Української РСР пропозиції про «розмежування компетенції Української РСР і Кримської АРСР»²⁸.

19 червня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР», у якому було конституційно закріплено статус Криму. У статті 75 зазначено, що Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка є складовою частиною Української Радянської Соціалістичної Республіки і самостійно вирішує питання, віднесені до її відання. Верховна Рада КАРСР отримала за Конституцією УРСР право законодавчої ініціативи (ст. 103), а глава уряду Кримської АРСР – право голосу під час роботи Кабінету Міністрів Української РСР (ст. 116). Однак Верховна Рада УРСР забезпечила право скасовувати постанови і розпорядження Уряду Кримської АРСР у разі невідповідності їх Конституції і Законам Української РСР (ст. 97)²⁹.

Натомість 26 червня 1991 р. в Сімферополі відкрився Курултай – з'їзд представників кримськотатарського народу, делегати якого вибиралися у всіх місцях проживання кримських татар на території. На ньому було заявлено про незаконність утворення всупереч волі кримськотатарського народу територіальної автономії в Криму, прийнято «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу» і на основі таємного голосування вибрано вищий представницький орган – Меджліс. Побудову суверенної національної держави на з'їзді було проголошено основною метою кримськотатарського народу³⁰.

У Декларації наголошено, що «політичне, економічне, духовне і культурне відродження кримськотатарського народу можливе лише в його суверенній національній державі. До цієї цілі буде прагнути кримський народ, використовуючи всі засоби, передбачені міжнародним правом»³¹. Однак у декларації зазначено також, що відносини між кримськими татарами й іншими етнічними групами, що живуть на півострові, повинні будуватися на основі взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів, має бути забезпечене суворе дотримання політичних й інших законних прав усіх людей, незалежно від етнічної

²⁷ Чубаров р. Конституція Автономної Республіки Крим... С. 52.

²⁸ Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму, пошук варіантів. *Політика і час*. 1996. № 11. С. 47.

²⁹ Закон Української Радянської Соціалістичної республіки про внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. 27 серпня. № 35. Ст. 467. С. 1000–1003.

³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2921. Арк. 25–26.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 98–101.

належності³². Лідери кримськотатарського руху висували також ідею єдиного кримського народу, до якого нібито входили, крім татар, караїми та кримчаки³³.

Ці рішення отримали різко негативну оцінку депутатів Верховної Ради КАРСР. Звичайно ж, головну роль у засудженні Курултаю та прийнятих на ньому рішень відіграли комуністи на чолі з Л. Грачем, які надавала вказівки компартійним органам протидіяти діяльності Меджлісу і його органів на місцях. У Криму розпочався новий виток антикримськотатарської пропаганди, який координував Кримський республіканський комітет КПУ. Почастішали погроми нових поселень кримських татар, до участі в яких, поряд з міліцією, стали залучати й «актив» з-поміж цивільного населення.

На сесії Верховної Ради Криму в липні 1991 р. було прийнято концепцію Конституції, яка виступала проти президентської форми правління, за рівноправності всіх мов офіційною визнавалася російська, передбачено громадянство Кримської республіки. Конституцію мали приймати в автономії, вона не підлягала затвердженню у Верховній Раді України, але повинна була не суперечити Конституції України³⁴.

Влада кримської автономії прагнула скористатися підписанням нового союзного договору для зрівняння прав автономії з союзними республіками в радянській федерації. Узгоджений 23 липня 1991 р. проект нового союзного договору надавав автономії право участі в новому Союзі. Проект передбачав, що відносини між державами, одна з яких входить до складу другої, регулюються договором між ними, конституцією держави, до якої вона входить, та Конституції СРСР³⁵. Але після серпневого путчу і проголошення Україною незалежності 24 серпня 1991 р. статус Криму став невизначеним, бо Конституція УРСР не передбачала автономних утворень.

Уже 4 вересня 1991 р. надзвичайна сесія Верховної Ради КАРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет Криму». У ній було проголошено принцип верховенства в Криму місцевих законів і одночасно заявлено про повагу до територіальної цілісності України. Того ж дня кримський парламент виступив зі зверненням до Верховної Ради України, в якому підтримав проголошення незалежності України, але ініціював прискорення конституційно-договірного розмежування між Україною і Кримською АРСР³⁶. Це рішення викликало незадоволення кримських татар, які на засіданні Меджлісу 5 вересня 1991 р. одностайно вітали незалежність України і заявили, що Крим ніколи не був і не є власністю Росії чи будь-якої іншої республіки, а є національною територією кримськотатарського народу³⁷.

³² Зінченко Ю. І. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (до 60-річчя депортації). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 70.

³³ Бабін Б. В. Малі народи Криму: особливості правового статусу. *Питання історії України*: зб. наук. статей. Чернівці: Золоті литаври, 2002. Т. 5. С. 109.

³⁴ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 375.

³⁵ Швачка Г. О. Автономна республіка Крим – норма чи виняток українського унітаризму. *Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів IV міжнародної наукової конференції 28–30 вересня 2006*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. С. 337.

³⁶ Мальгин А. Крымский узел... С. 66.

³⁷ Бойко О. Україна в останні місяці імперії (серпень – грудень 1991 р.): хроніка та аналіз. *Людина і політика*. 2004. № 3. С. 80.

На початку жовтня 1991 р. в активну фазу вступила кампанія проти визнання Акту 1954 р. про передачу Криму до складу України. Чітко охарактеризував бачення проросійських кримських політиків майбутнього півострова депутат Верховної Ради Криму В. Межак: «...кримчани, я думаю, прагнуть мати свій окремих невеликий вагон в складі поїзда. І такий поїзд е! Це – Російська Федерація»³⁸. Низка проросійських громадських організацій півострова («Республіканський рух Криму», «Рух 20 січня», «Демократична Таврида», «Російське товариство Криму») об'єдналися в блок «Народна опозиція» і виступили з вимогою проведення до 1 грудня 1991 р. місцевого референдуму, на якому мало бути винесене питання: «Ви за самостійну республіку Крим в союзі з іншими державами?»³⁹.

У цій ситуації активізувалася діяльність на підтримку незалежності України місцевих представників Руху, УРП, Партії демократичного відродження України, Демократичної партії України⁴⁰. На користь незалежності України висловилися і кримські татари під час регіональної конференції делегатів II Курултаю кримськотатарського народу 24 листопада 1991 р. у Сімферополі⁴¹.

Восени 1991 р. в Криму побували також представники політичних партій Росії (М. Травкін, В. Аксючис, М. Астаф'єв), виступи яких закликали кримчан до відокремлення, а «якщо народ опинившись за межами Російської Федерації буде відчувати, що він належить до єдиної Росії, то це буде інша розмова»⁴².

Керівництво України відчувало небезпеку за вибір населення Криму на референдумі. Комітет у справах національностей при українському уряді у кінці жовтня 1991 р. заявляв, що до нього надходить інформація про спроби посіяти занепокоєння серед громадян російської та інших національностей Криму залякуванням «політичним і економічним хаосом внаслідок «самоізоляції України», загрозою насильницької українізації»⁴³. Заступник голови Верховної Ради І. Плющ в інтерв'ю «Урядовому кур'єру» в листопаді 1991 р. зазначав: «Чи не найбільше бентежить нас Крим. Дуже хотілося б вірити – і я в це вірю, що жителі півострова не підуть за тими партійними лідерами, які заради врятування портфелів, заради власного благополуччя каламутять воду, виступають за відокремлення Криму від України»⁴⁴.

Проте, незважаючи на антиукраїнську спрямованість частини кримського політикуму і втручання російських чинників, «Акт проголошення незалежності України» 1 грудня 1991 р. в Криму підтримало 54 % населення, із них – 7–8 % – кримських татар. Лідери Меджлісу стверджують, що саме завдяки татарам і було отримано на півострові більшість на користь незалежності⁴⁵.

³⁸ Пригорницький Ю. У тамбурі... Роздуми над поштою з Криму. *Літературна Україна*. 1991. 10 жовтня. С. 2.

³⁹ Мальгин А. Крымский узел... С. 65.

⁴⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 377.

⁴¹ Чубаров р. Конституція Автономної Республіки Крим... С. 52.

⁴² Бойко О. Україна в останні місяці імперії р... С.80.

⁴³ Заява комітету у справах національностей при Кабінеті міністрів України. *Літературна Україна*. 1991. 31 жовтня. С. 1.

⁴⁴ Плющ І. «Так» – незалежній Україні. *Урядовий кур'єр*. 1991. Листопад. № 37. С. 1.

⁴⁵ Чубаров р. Крім України більше нема кому за нас вступитися. *Дзеркало тижня*. 2006. 26 серпня. С. 12.

Нестабільність на півострові і протистояння з Києвом (1992–1994). Незважаючи на підтримку незалежності України, існування Кримської АРСР, яка ґрунтувалась на проросійських настроях в суспільстві, фактор Чорноморського флоту, невирішені проблеми депортованих народів і слабкість центральної української влади зумовили складний процес інтеграції Кримської автономії в Українську державу.

Так, Меджліс одразу після всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. розробив проєкт Конституції Кримської республіки, у першій статті якої проголошувався державний суверенітет Кримської республіки включно з самостійністю у визначенні свого «державно-правового статусу, проведення внутрішньої і військової політики», увагу акцентували на корінних народах Криму, а потім уже згадували громадян республіки інших національностей⁴⁶. Фактично проєкти Верховної Ради Криму і кримських татар передбачали захоплення максимуму повноважень в Україні. Основними їх відмінностями було те, що кримськотатарський проєкт оголошував носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади корінний народ Криму, а проєкт Верховної Ради КАРСР взагалі не вирішував кримськотатарське питання⁴⁷.

Проблема Криму також актуалізувалася у зв'язку з початком будівництва національних збройних сил. 5 січня 1992 р. український уряд став приводити до присяги на вірність війська, які дислокувалися в республіці. У більшості частин і з'єднань прийняття присяги відбулося без ускладнень. Виключення становили деякі стратегічні частини і Чорноморський флот, командування якого відмовилося виконувати рішення української влади.

Перший заступник Головному Російського військово-морського флоту І. Капітанець у наказі заявляв: «До офіцерів, мічманів, прапорщиків, які створюють нездорову ситуацію у військових колективах, схильних до зради Батьківщині і прийняття присяги на вірність Україні, застосовувати суворі міри впливу включно зі звільненням з займаної посади і зі служби»⁴⁸.

Під юрисдикцію України вдалося перевести особливі відділи флоту, військову прокуратуру і трибунал, дислоковані за межами Криму частини флоту, кримську базу Чорноморського флоту в Донузлаві, зокрема батальйон морської піхоти⁴⁹. У відповідь російська влада вирішила використати «кримську проблему» як чинник у суперечці про належність Чорноморського флоту.

Користуючись російською підтримкою, Республіканський рух Криму (РРК) і низка інших організацій в лютому–березні 1992 р. розгорнули збір підписів серед населення з вимогою призначити новий референдум щодо долі півострова⁵⁰. Натомість проукраїнські організації 5 квітня 1992 р. утворили в м. Красноперекопську нову громадську організацію «Крим з Україною». Деякі депутати міських і районних рад Євпаторії, Красноперекопська, Чорноморського, Радянського і Первомайського р-нів оголосили намір у разі оголошення незалежності Криму здійснити перехід цих районів до Херсонської

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 128.

⁴⁷ Там само. Арк. 118–119.

⁴⁸ Мезенцев Я. Холодна війна за Крим. *Український тиждень*. 2008. 18–24 квітня. С. 54.

⁴⁹ Мальгин А. Крымский узел... С. 21.

⁵⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 383.

обл.⁵¹. Своєю чергою Меджліс у заяві від 2 лютого 1992 р. вимагав визнання Меджлісу єдиним національним представником кримських татар, але одночасно виступав на підтримку чинних кордонів між Росією і Україною⁵².

26 лютого 1992 р. Верховна Рада Кримської АРСР прийняла Закон «Про Республіку Крим як офіційну назву демократичної держави Крим», у якому затвердила назву «Республіка Крим» як офіційну. Того дня депутати затвердили музичну редакцію Гімну Республіки Крим. Державний прапор Республіки і Державний герб Республіки Крим були затверджені відповідними законами 24 вересня 1992 р.⁵³.

Одночасно українська влада докладала зусиль, щоб втримати Крим під державним контролем. Так, специфічною проблемою для України в Криму був статус Севастополя. Однак після розпаду СРСР міська влада опинилася в складному становищі і звернулася за допомогою до Києва. 11 березня 1992 р. з'явився указ Президента України «Про органи державної виконавчої влади». Цим указом усі державні органи виконавчої влади м. Севастополь підпорядковувалися безпосередньо центральним органам України, і компетенція міської влади визначалася у відповідності з їх статусом державних органів міста республіканського значення. Це дозволило переважити ситуацію на користь України в місті і відторгнути Севастополь від адміністративної системи Криму⁵⁴.

У результаті перемовин делегації Верховної ради України і кримської влади 24 квітня 1992 р. набрав чинності Закон «Про статус автономної Республіки Крим», який надав їй досить широкі повноваження, зокрема, «участь у формуванні та здійсненні внутрішньополітичної і зовнішньополітичної діяльності України» з питань, які стосувалися її інтересів, «здійснення невід'ємного права використання землі, надр, рослинного і тваринного світу» та інших природних ресурсів на її території та прилеглий частині континентального шельфу України та інші⁵⁵.

Згідно із законом, Республіка Крим визнавалася автономною складовою частиною України, що самостійно вирішує питання, віднесені до її відання Конституцією та Законами України (ст. 1). Однак Верховна Рада України могла зупиняти дію нормативних актів Верховної Ради Республіки Крим у разі невідповідності їх Конституції і законам України до прийняття остаточного рішення Конституційним Судом України (ст. 10)⁵⁶.

Проте це не задовольнило кримських політиків, які тримали ініціативу в своїх руках, чому сприяла атмосфера переговорного процесу «як рівного з рівним». До кінця квітня 1992 р. Республіканський рух Криму зібрав 247 тис. підписів (за нормами закону про референдум Криму – 180 тис.) за проведення референдуму щодо незалежності Республіки Крим⁵⁷.

⁵¹ Мальгин А. Крымский узел... С. 67.

⁵² ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 139–140.

⁵³ Мальгин А.В., Ефимов С.А. Крымский регионализм в контексте европейской интеграции Украины. С. 157.

⁵⁴ Мальгин А. Крымский узел... С.34.

⁵⁵ Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 47.

⁵⁶ Закон України «Про статус автономної Республіки Крим». *Відомості Верховної Ради України*. № 30. 1992. 28 липня. Ст.419. С. 1014.

⁵⁷ Горобець І. В. Проблема Криму в українсько-російських відносинах (90-ті роки). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2001. Вип. 57. С. 56.

5 травня 1992 р. відкрилася сесія Верховної Ради Криму, на якій проголосовано документ «Акт державної самостійності Республіки Крим». Наступного дня Верховна Рада Криму прийняла Конституцію республіки. Згідно зі ст. 1 Конституції, республіка на своїй території володіла верховним правом щодо природних багатств, матеріальних, культурних і духовних цінностей, здійснювала свої суверенні права і всю повноту влади на даній території. Республіка Крим могла самостійно вступати у відносини з іншими державами і організаціями (ст. 10), встановлювалося регіональне громадянство. Однак республіка входила до складу України і визначала з нею свої стосунки на основі договорів і угод (ст. 9). На сесії також було прийнято рішення про проведення загальнокримського референдуму про статус Криму⁵⁸.

Натомість спротиву українських організацій російським впливам у Криму перешкоджало протистояння між лідерами українських партій, їх слабкість і нечисельність. Так, керівники Української республіканської партії в Криму в 1990–1992 рр. постійно змінювалися, а сама партія налічувала на півострові аж 83 члени⁵⁹.

Організації кримських татар виступали проти Конституції Криму від 6 травня 1992 р. й акту про державну самостійність Республіки Крим, Але одночасно у прийнятій 18 травня 1992 р. резолюції на багатотисячному мітингу кримських татар, присвяченому пам'яті жертв депортації 1944 р., висувалися вимоги до ВР України прийняти рішення про визнання прав кримськотатарського народу на самовизначення та визначити статус Криму як національно-територіального утворення у складі незалежної України⁶⁰.

Рішення ВР Криму стали апофеозом протистояння, виникла загроза конфлікту, але процес спрямували в переговорне русло⁶¹. У відповідь на рішення кримської влади ВР України постановою від 13 травня 1992 р. зупинила дію рішень кримського парламенту і визнала їх такими, що суперечать Конституції України. ВР Республіки Крим зобов'язано до 20 травня 1992 р. скасувати свої постанови, а Президенту України запропоновано «вжити невідкладних заходів щодо відновлення конституційного правопорядку в автономній Республіці Крим»⁶².

Незабаром більшість ВР Криму анулювала «Акт про державну самостійність» (з формулюванням «як фактично реалізований») і оголосила безстроковий мораторій на референдум щодо статусу Криму⁶³. Натомість 30 липня 1992 р. на користь настроям кримських політиків змінилася назва Закону України «Про статус Автономної Республіки Крим» і набула такого вигляду: «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим». Тепер уже йшлося про здійснення «невід'ємного права власності на землю, надра, водні та інші

⁵⁸ Мальгин А. Крымский узел... С. 69.

⁵⁹ Дашкевич Я. Сіре небо над українським Кримом. *Державність*. 1992. № 4. С. 4.

⁶⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 392.

⁶¹ Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. Киев: Центр духовной культуры, 1996. С.138.

⁶² Постанова Верховної Ради України «Про політичну ситуацію, яка склалася у зв'язку з рішеннями, прийнятими Верховною Радою Республіки Крим 5 травня 1992 р.». *Відомості Верховної Ради України*. № 31. 1992. 4 серпня. Ст. 445. С. 1052.

⁶³ Мальгин А. Крымский узел... С. 70.

природні ресурси», «формування бюджетних взаємовідносин між урядами України і Республіки Крим на договірних засадах»⁶⁴. Щоправда, ВР Республіки Крим 25 вересня 1992 р. привела у відповідність з Конституцією й законами України Конституцію й законодавство республіки.

Українська влада погодилася на право республіканських органів Криму вступати в межах своїх повноважень у самостійні відносини з іншими державами і міжнародними організаціями, а також встановлювати регіональне громадянство. Україна зобов'язувалася погоджувати з кримськими офіційними особами розміщення військових баз, формування військових частин на території півострова, переміщення військ. Частина Національної гвардії України на території Криму мали формуватися з мешканців півострова. Призначення глави СБУ і Прокурора в Криму мало відбуватися за узгодженням з ВР Криму. Українські закони оголошувалися обов'язковими на території Криму, якщо вони не суперечили прийнятим у межах повноважень регіональним законам республіки⁶⁵.

У цей період відбулося найбільш відверте втручання командування Чорноморського флоту в кримську політичну ситуацію. У заяві Військової Ради Чорноморського флоту 18 травня 1992 р. зазначено: «Півні сили... здійснюють спроби відмовити кримчанам в праві самим визначити свою долю на загальнокримському референдумі... ЧФ є флотом СНД і воїни-чорноморці впевнені, що долю Криму повинен вирішувати його народ...»⁶⁶.

Водночас Верховна Рада РФ 21 травня 1992 р. прийняла постанову «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році», яка дезавувала акт про передачу Криму. Але 22 травня депутати прийняли заяву до ВР України, де було відзначено, що Росія не висуває територіальних претензій до України, підтверджено недоторканість чинних кордонів⁶⁷. Натомість ВР України в окремій заяві розцінила дії парламенту Росії як спробу політичного тиску і акт політичного шантажу стосовно України. В заяві звернуто увагу також на повну відсутність формально-юридичних підстав для перегляду питання про правовий статус Криму⁶⁸.

Для зняття гостроти конфлікту 23 червня 1992 р. відбулася зустріч президентів Б. Єльцина і Л. Кравчука з питань Чорноморського флоту в Дагомисі. Було досягнуто домовленостей про створення двох флотів – російського і українського, але під час перехідного періоду Чорноморський флот мав залишатися під об'єднаним командуванням, а військовослужбовці присягати державам, громадянами яких вони були⁶⁹. Підписані пізніше Ялтинські угоди підтверджували, що флот підлягає поді-

⁶⁴ Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 48.

⁶⁵ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 396.

⁶⁶ Никифоров А. р. Крымская автономия: школа региональной политики для Украины. *Труды Крымской академии наук*. Симферополь: Таврия, 2004. С. 168.

⁶⁷ Мальгин А. Крымский узел... С.11.

⁶⁸ Заява Верховної Ради України стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим. *Відомості Верховної Ради України*. № 33. 1992. 18 серпня. Ст. 481. С. 1110, 1008.

⁶⁹ Адамович С. В. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991–2012 РР.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 22. С. 67–68.

лу, встановлювався трирічний період, протягом якого флот зберігався єдиним під об'єднаним командуванням, перших осіб якого призначали і звільняли особисто президенти Росії і України. Сторони домовилися про спільне базування і рівне фінансування флоту, а також про те, що призов матросів мали здійснювати Україна і Росія у рівних пропорціях⁷⁰.

У відповідь на посилення проросійських рухів на півострові 10–11 жовтня 1992 р. проведено Перший Всекримський конгрес українців. Конгрес підтримав права депортованих жителів півострова, закликав до міжнаціональної злагоди і консолідації демократичних сил Криму, виступив за заходи з українізації мешканців півострова, засудив намагання ВР Криму запровадити посаду президента Криму, закликав ВР України прийняти закон про представництво Президента України в Криму і виступав за сприяння розбудові Збройних сил України⁷¹.

У грудні 1992 р. ВР України прийняла Закон «Про Представництво Президента України в республіці Крим», що дозволило центральній українській владі отримати додатковий важіль впливу на суспільно-політичну і соціально-економічну ситуацію в Криму і певною мірою стабілізувати ситуацію.

У 1993 р. загострення політичної ситуації на півострові відбулося через погіршення економічного стану. Так, 23 січня 1993 р. у Севастополі вибухнули мітинги, на яких ставили вимоги скасувати мораторій на проведення референдуму про долю Криму, перегляду статусу Севастополя, складання повноважень представника Президента України в місті, а також висловлювалася недовіра Президенту України. Керівники проросійського «Фронту національного спасіння» не виключали можливості озброєної протидії владі Севастополя та Криму⁷². У відповідь Постановою Кабміну України від 26 березня 1993 р. для стабілізації економіки міста прийнято рішення надати йому допомогу в обсязі 28,85 млрд крб.⁷³.

Ситуацію в регіоні ускладнювали провокації зі сторони РФ. Так, 16 квітня 1993 р. заступник голови ВР РФ В. Агафонов від імені російського парламенту надіслав звернення до ВР Криму, в якому містилася заява, що Росія може виступити «міжнародним гарантом проведення в Криму референдуму з питань його державної незалежності»⁷⁴.

У травні–червні 1993 р. на кораблях Чорноморського флоту відбулося підняття андріївських російських прапорів (у червні 1993 р. більше 200 кораблів стояли на рейдах Севастополя під такими прапорами)⁷⁵. Після міждержавних переговорів у Москві 17 червня 1993 р. підписано «Угоду між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту». У ній передбачалося, що від вересня 1993 р. розпочнеться практичне формування ВМС України і Росії, але базування флоту на перехідний період мало залишатися спільним з фінансуванням у рівних долях обома державами.

⁷⁰ Мальгин А. Крымский узел... С. 24.

⁷¹ Дашкевич Я. Сіре небо над українським Кримом. *Державність*. 1992. № 4. С. 6–9.

⁷² ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 213. Арк. 16.

⁷³ Там само. Спр. 183. Арк. 39, 20–29.

⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 241.

⁷⁵ Мальгин А. Крымский узел... С. 29.

Розподіл Чорноморського флоту мав відбуватися у співвідношенні 50/50, російська сторона зобов'язувалася брати участь у розвитку соціально-економічної сфери м. Севастополя та інших населених пунктів⁷⁶.

У цих умовах парламент Росії 9 червня 1993 р. прийняв постанову «Про статус м. Севастополя», який визначав «російський федеральний статус» Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу на грудень 1991 р. Як писали в газетах, першою реакцією на повідомлення навіть досить поміркованих політиків були слова: «Це – війна!»⁷⁷.

На підтримку України і її прав на Севастополь і Крим виступили з офіційними заявами такі потужні держави, як США, Канада та ін. Одночасно відчувалися спроби країн ЄС уникнути винесення питання на розгляд європейських політичних структур, мотивуючи це недоцільністю інтернаціоналізації питання про м. Севастополь і боязню послабити позиції президента Б. Єльцина⁷⁸.

Наступна зустріч президентів України і Росії відбулася 3 серпня 1993 р. в кримському містечку Масандра. Перед нею росіяни вперше використали енергоносії як засіб шантажу. Буквально за тиждень до зустрічі постачання газу до України було скорочено на 24 %, а під час переговорів пролунали погрози взагалі «закрити вентилі». У підсумку, у зв'язку з заборгованістю України за енергоносії, сторони досягли попередньої угоди, що більша частина української половини флоту буде викуплена Росією. Л. Кравчук спершу підтримав цю пропозицію, однак після найгострішої критики у парламенті, йому довелося забрати свої слова назад⁷⁹.

На відміну від радикалів помірковані сили в Криму пропонували передусім зміцнення економічної самостійності півострова в складі України. Своєю чергою у червні 1993 р. проект «режиму відкритої економіки» був розглянутий і в цілому підтриманий сесією ВР Криму. 23 червня 1993 р. Президент України підписав Указ «Про режим відкритої економіки на території Республіки Крим». 1 липня 1993 р. ВР Криму прийняла постанову про розмежування власності між Україною і Кримом⁸⁰. Тоді загострення між Україною і Росією щодо Криму визначалося не тільки територіальними претензіями росіян і прагненням зберегти під контролем Чорноморський флот, а й тим, що проблема Криму стала важливим чинником внутрішньополітичної боротьби в Росії в протистоянні президента і ВР. Вузол кримських проблем також використовувався як засіб тиску на Україну, якщо вона виявляла стійкість у питаннях СНД.

Крім українсько-російського протистояння, ситуація на півострові ускладнювалася через невирішеність кримськотатарських проблем (складність отримання громадянства, житлові проблеми, реінтеграція ісламу в конфесійну структуру півострова). Вибрання на підставі закону, що не відповідав Конституції і законам України, у 1994 р. президентом Автономної республіки Крим кандидата від передвиборчого

⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 190–192.

⁷⁷ Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. С. 139–140.

⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 203, 210, 222.

⁷⁹ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. Київ: Наш час, 2008. С. 108.

⁸⁰ Мальгин А. Крымский узел... С. 76.

блоку «Росія» Ю. Мешкова, а також отримання більшості ірредентськими депутатами у ВР Криму, розгорнуло черговий виток політичного загострення на півострові. Однак саме м. Севастополь та автономія відзначилися найбільшими відсотками голосів, відданих у 1994 р. за Л. Кучму як кандидата на посаду президента України (91,98 % та 89,7 % відповідно)⁸¹. Цей факт свідчив, що сепаратистські настрої у 1994 р. не домінували в кримському суспільстві.

Розвиток українсько-кримської конфронтації загострився у зв'язку з рішенням Ю. Мешкова провести консультативне опитування 27 березня 1994 р. щодо трьох питань: відновлення Конституції Криму від 6 травня 1992 р. в повному обсязі; подвійного громадянства і надання президенту права видавати укази зі статусом законів. На питання про відновлення Конституції Криму відповіли «так» – 78,4 %, за подвійне громадянство – 82,8 %, за надання додаткових повноважень президенту – 77,9 %. Викликом для Києва були спроби унезалежити економічну політику автономії від України, перехід Криму на московський час, рішення ВР Криму не відправляти призовників з Криму в українську армію за межі півострова і спроби підпорядкувати собі силові структури⁸².

Піком протистояння на півострові стало відновлення ВР Криму 20 травня 1994 р. Конституції в редакції від 6 травня 1992 р., але після консультацій з Москвою Ю. Мешков закликав парламент утриматися від її відновлення⁸³.

Відзначимо, що правління президента Ю. Мешкова характеризувалося численними безрезультатними коштовними зарубіжними поїздками, зловживаннями депутатів від блоку «Росія», відсутністю успіхів у набраного з росіян уряду Республіки Крим, найнижчим за 15–20 років урожаєм⁸⁴. Напруга у взаємовідносинах з Києвом створила несприятливу атмосферу для кримських економічних реформ. Крим перестав отримувати кредити від центрального уряду. Поступово українська влада, користуючись фінансовими важелями і помилками Ю. Мешкова, почала контролювати правоохоронні органи.

Натомість з усіх указів кримського президента діяв лише так званий указ про московський час⁸⁵. Тим часом між законодавчою та виконавчою гілками влади розростався конфлікт через небажання президента Криму та уряду рахуватися з думкою ВР Криму.

Не маючи достатнього досвіду державотворення, кримська проросійська еліта залишалася за своєю суттю регіональною елітою. Крім того, вона була без власного «обличчя», тому що «головна увага була надана не особистостям, а ідеї»⁸⁶. Сепаратисти не отримали й очікуваної підтримки ззовні. Російська влада більш ніж

⁸¹ Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції. *Нова політика*. 1999. № 6. С. 3–4.

⁸² Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 416–419.

⁸³ Мальгин А. Крымский узел... С. 85.

⁸⁴ Пілат О. Крим: реалії сьогодення. *Голос України*. 1994. 23 серпня. С. 6.

⁸⁵ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. С. 100.

⁸⁶ Зоткін А., Кислий О. Кримські регіональні еліти та дія фактору етнічності. *Регіональні та національні еліти: хто формує політику? Матеріали Міжнародної наукової конференції* (Чернівці, 6–7 грудня 2001 р.). Чернівці: Букрек, 2002. С. 133.

прохолодно поставилася до ідеї про рублеву зону для Криму, найвище керівництво Росії, яке загрузало в Чечні, уникало зустрічей з одіозним кримським президентом⁸⁷.

Між лояльністю до центральної української влади і маргіналізацією проросійських політиків: час відносного спокою в Криму (1995–2004). Українська влада використала владну кризу в Криму для повернення півострова в правове поле України і боротьби з сепаратистськими тенденціями. Зокрема, у кінці вересня 1994 р. ситуацію на півострові розглянула ВР України і прийняла постанову, що зобов'язувала ВР Криму привести до 1 листопада 1994 р. Конституцію і закони у відповідність з українськими. 17 листопада 1994 р. ВР України скасувала 40 законодавчих актів Криму і припинила фінансування тих підприємств і організацій автономії, які працювали за скасованими законами⁸⁸.

Однак 22 грудня 1994 р. ВР Криму ухвалила т. зв. «Декларацію про денонсацію Біловезьких угод», чим взагалі ставила під сумнів державну незалежність України. Кримський парламент також виявився залученим до проблеми Чорноморського флоту й ухвалив 14 грудня 1994 р. звернення до Президентів Росії і України з вимогою залишити флот неподіленим⁸⁹.

На початку 1995 р. російські державні чинники спробували розширити свій вплив через активнішу діяльність у Криму дипломатичного представництва. І російська консульська група одразу після прибуття в Крим зайнялася оформленням громадянства РФ, зокрема і громадянам України, які проживали на території автономії⁹⁰. Проте, за даними Г. Касьянова, після різких заяв українського МЗС групу відкликали⁹¹.

Весною 1995 р. через важку економічну ситуацію на півострові та зростання впливовості злочинних угруповань в Криму (до середини 90-х років ХХ ст. на півострові діяли мафіозні угруповання, найбільші з яких «Башмаки», «Сейлем») жодна із владних інституцій не мала безумовної підтримки населення, і склалися умови для повернення Криму в правове поле України. Під контролем Києва перебували правоохоронні структури, більшість керівників місцевих адміністрацій і засоби масової інформації. Війна в Чечні значно послабила проросійські настрої кримчан, а Л. Кучма сприймався як свій президент.

17 березня 1995 р. ВР України скасувала кримську конституцію та Закон України «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим», ліквідувала посаду президента Криму. Було ухвалено новий закон «Про Автономну Республіку Крим», у якому замість «невід'ємного права власності на землю і надра» віданню республіки підлягала лише «реалізація права власності на об'єкти, що їй належать». Крім того, за цим законом, Конституцію Автономної Республіки Крим мала затверджувати ВР України⁹².

Символом контролю за ситуацією на півострові проукраїнськими силами стало встановлення державного прапора України перед будинком міськради у Сімферополі.

⁸⁷ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. С. 100.

⁸⁸ Мальгин А. Крымский узел... С. 92.

⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 439. Арк. 28, 57.

⁹⁰ Там само. Арк. 101.

⁹¹ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. С. 96.

⁹² Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 48.

Так, о 5 годині ранку 19 квітня 1995 р. службовці міської ради, виконуючи розпорядження, підняли державний прапор поряд з прапором Криму⁹³.

У червні 1995 р. роль центральної влади для Криму посилилася у зв'язку з різким загостренням кримськотатарської проблеми. Після звірячого вбивства рекетирами двох кримських татар на одному з ринків Феодосії і очевидного потурання вбивцям з боку міліції, розпочалися стихійні виступи. За активної участі Києва порядок було поновлено⁹⁴.

На початку липня 1995 р. прихильники української орієнтації Криму усунули з посади спікера кримського парламенту С. Цекова і на його місце обрали Є. Супрунока⁹⁵. Лідер фракції «Курултай» Р. Чубаров зайняв посаду заступника спікера. Фактично проросійські політики втратили вплив через професійну непридатність; втрату довіри соціальних прошарків до кримських політиків через постійне погіршення соціально-економічного становища; відсутність реальної політичної та економічної допомоги з боку Росії.

Українській владі вдалося досягти певної стабілізації щодо розподілу Чорноморського флоту. 9 липня 1995 р. в м. Сочі президенти України і Росії підписали «Угоду між Російською Федерацією і Україною по Чорноморському флоту». Сторони підтвердили раніше прийняте рішення про створення на базі Чорноморського флоту двох флотів: Росії передавалося 81,7 % кораблів і суден Чорноморського флоту, Україні – 18,3 %. Основною базою Чорноморського флоту Російської Федерації з розміщенням штабу флоту визнавався Севастополь⁹⁶.

Продовжувалося і визначення правового статусу півострова. 4 квітня 1996 р. ВР України затвердила Закон України «Про Конституцію Автономної Республіки Крим». Складним був розгляд Конституційною комісією розділу проекту Конституції України, присвяченого Кримській автономії. У редакції від 23 лютого 1996 р. статус Криму зазнав відчутних змін – замість «Автономної республіки» – «автономія», замість «Конституції» – «статут»⁹⁷.

Автономії Крим як складової частини України, яка в межах Конституції України та Статуту Автономії Крим могла вирішувати питання, віднесені до її відання, присвячувався X розділ проекту. Статут Автономії Крим мав ухвалюватися Національними Зборами в порядку, визначеному для прийняття законів України (ст. 132). З мотивів невідповідності рішень і постанов ВР Автономії Крим Конституції України проект передбачав зупинення їхньої дії з одночасним зверненням до Конституційного суду України (ст. 136)⁹⁸.

У відповідь на засіданні Президії ВР Криму 7 березня 1996 р. було ухвалено заяву до владних структур і «народу Республіки Крим», де йшлося про те, що «Верховна Рада Криму залишає за собою право на зняття мораторію на проведення референдуму про

⁹³ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 439. Арк. 199.

⁹⁴ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. К.: Наш час, 2008. С. 101.

⁹⁵ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 429.

⁹⁶ Мальгин А. Крымский узел... С. 39.

⁹⁷ Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 48.

⁹⁸ Конституція України. Проект схвалений (із зауваженнями і пропозиціями) Конституційною комісією 11 березня 1996 р. *Голос України*. 1996. 23 травня. С. 7–8.

статус Криму і відновлення Конституції Республіки Крим від 6 травня 1992 року»⁹⁹. У підсумку тимчасова спеціальна депутатська комісія, яка діяла на останньому етапі конституційного процесу, знову повернулася до назви «Автономна Республіка Крим» замість «...статуту автономії». У тексті проекту знову з'явилася «Конституція» та деякі інші послаблення¹⁰⁰.

Під час прийняття Конституції 28 червня 1996 р. найдраматичнішими були колізії, пов'язані з прийняттям статей про мову, символіку і Крим. Ці статті голосувалися пакетом, і, нарешті, ліві визнали символіку Української держави, а праві – автономний статус Криму¹⁰¹. У підсумку статусу автономності Криму були присвячені окремі розділи Конституції. Уперше саме на конституційному рівні було визначено предмети відання Автономної Республіки Крим і ті питання, з яких вона здійснює нормативне регулювання (ст. 137, 138)¹⁰².

Попри певну стабілізацію у відносинах органів влади автономії і Києва залишалися невирішеними більшість вимог кримських татар. У червні 1996 р. відбулася перша сесія III Курултаю, на якій зазначалася необхідність повної реабілітації та відновлення прав депортованих народів і запровадження рівності державної, кримськотатарської й російської мов у діяльності органів влади; відновлення історичної топоніміки півострова, спрощення процедури надання татарам громадянства України¹⁰³. Відзначимо, що кримські татари постійно декларували проукраїнську спрямованість. Лише 8 % кримських татар, згідно з дослідженнями, проведеними західною інституцією USIA, в 1995–1996 рр. вважали, що Крим має належати Росії, тоді як 54 % вважали, що він має бути у складі України¹⁰⁴.

У кінці 1996 р. в Росії відбулося посилення «кримської» риторики через проблему розширення НАТО на Схід. У зв'язку з цим тема Севастополя порушувалася в контексті пошуків адекватної відповіді Північноатлантичному альянсу. 5 грудня 1996 р. Рада Федерації кваліфікувала Севастополь як частину російської території і звернулася до президента Б. Єльцина з проханням оголосити мораторій на підписання органами державної влади будь-яких міжнародних актів щодо Чорноморського флоту, статусу Криму і м. Севастополь до закінчення роботи спеціальної комісії Ради Федерації¹⁰⁵.

Проте з наближенням НАТО до кордонів РФ політична конфронтація з Україною стала неефективною. 28 травня 1997 р. між державами було підписано три документи про Чорноморський флот: «Про взаєморозрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту і перебуванням Чорноморського флоту Росії на території України», «Про статус і умови перебування Чорноморського флоту Росії на території України»,

⁹⁹ Пілат О. У Криму знову спекотно. *Голос України*. 1996. 12 березня. С. 2.

¹⁰⁰ Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 51.

¹⁰¹ Козуля О. Ставлення національно-демократичних сил до Конституції України. *Нова політика*. 1996. № 5. С. 3.

¹⁰² Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 51.

¹⁰³ Зінченко Ю. І. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (до 60-річчя депортації). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 71.

¹⁰⁴ Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаєва корупція? Громадяни та уряди у посткомуністичній Європі. Київ: «К.І.С.», 2004. С. 147.

¹⁰⁵ Мальгин А. Крымский узел... С. 43.

«Про параметри поділу Чорноморського флоту». Відповідно до них, Росія орендувала акваторію й інфраструктуру Чорноморського флоту терміном на 20 років (за можливості продовження оренди кожні 5 р. за умови згоди сторін), відмовилася від статусу Севастополя як головної бази Чорноморського флоту і від роздільного базування Чорноморського флоту і ВМС України. Згідно з домовленостями, 525 кораблів і суден забезпечення поділялися у співвідношенні 50/50, але Україна передавала Росії в порядку взаєморозрахунків 117 кораблів і суден, у рахунок погашення боргу за російськими кредитами. Щорічна сума орендної плати визначалася в 97,7 млн дол., які мали погашатися в рахунок боргу України перед Росією за поставки нафти і газу¹⁰⁶.

Продовжувалася робота і з визначення нормативно-правового статусу автономії у складі України. У лютому 1998 р. Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» визначив правовий статус представницького органу АРК. Натомість 21 жовтня 1998 р. Верховною Радою автономії було прийнято новий текст Конституції Автономної Республіки Крим. ВР України затвердила Конституцію Законом України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим», і та набрала чинності 12 січня 1999 р.¹⁰⁷. Натомість Закон України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» від 2 березня 2000 р. регламентував повноваження Постійного Представника Президента України в АРК.

Як крок назустріч вимогам кримських татар визнати Меджліс і Курултай, у 1999 р. відбулося створення Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України, призначення М. Джемільова головою цієї Ради, а також Ради аксакалів при голові Верховної Ради АРК як консультативно-дорадчих органів¹⁰⁸.

Однак кримські політики проросійської спрямованості продовжували інспірувати страхи мешканців півострова щодо кримських татар. Для цього поширювалися розповіді про посилення ісламського екстремізму і появу чеченських сепаратистів в регіоні, загострювалися земельні конфлікти між кримськими татарами і російським населенням. Ініційоване місцевою владою масове встановлення православних хрестів біля в'їздів у населені пункти півострова привело до т. зв. хрестоваління зі сторони кримських татар¹⁰⁹. Одночасно росіяни намагалися зберегти контроль над півостровом економічними засобами. Згідно з даними Міністерства економіки автономії, РФ від 2000 р. входила в десятку найбільш активних кримських інвесторів¹¹⁰.

Натомість результати опитувань, проведеного у 2001 р. Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова в Криму, засвідчили стабілізацію суспільно-політичного життя в автономії і те, що жителів півострова хвилювали

¹⁰⁶ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 439.

¹⁰⁷ Абасов Г. Г. Конституційно-правовий статус Верховної Ради Автономної Республіки Крим: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2004. С. 10.

¹⁰⁸ Зінченко Ю. І. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (до 60-річчя депортації). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 71.

¹⁰⁹ Гранат Ю. Етнорелігійні конфлікти в Автономній республіці Крим: від конфронтації до діалогу. *Галичина*. 2006–2007. №12–13. С. 438–442.

¹¹⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 451.

такі проблеми, як загальне зниження рівня життя (66,7 % респондентів), працевлаштування і безробіття (44,6 %), загальне становище в економіці (39,3 %) тощо. Натомість стан відносин з Росією турбував 14,9 % опитаних, стосунки між Кримом і Києвом викликали занепокоєння лише у 4,2 % респондентів¹¹¹.

Від острова Тузла до відкритої агресії і окупації Криму РФ. Замахом на територіальну цілісність України зі сторони РФ стало будівництво в Керченській протоці росіянами у жовтні 2003 р. дамби в напрямку українського острова Тузла. Ця конфронтаційна діяльність відбувалась на фоні того, що належність о. Тузли Україні підтверджували і документи, і географічні карти.

21 жовтня 2003 р. глава адміністрації Президента РФ О. Волошин заявив, що «Росія ніколи не залишить Україні Керченську протоку. Досить того, що Крим сьогодні український, і ми ледве заспокоїли людей з цього приводу... Якщо треба, ми зробимо все можливе й неможливе, щоб відстояти свою позицію. Якщо треба, ми кинемо туди бомбу!»¹¹².

23 жовтня 2003 р. парламент ухвалив постанову, в якій визнав дії Росії в Керченській протоці «недружнім актом» та закликав Президента України «застосувати всі наявні засоби для захисту територіальної цілісності й суверенітету держави, недоторканості українських кордонів». У результаті активності виконавчої влади будівництво зупинилося, а на острові встановили український прикордонний пост¹¹³.

Суспільно-політична ситуація на півострові загострилася ще більше з початком президентських виборів 2004 р. Однак те, що Крим під час Помаранчевої революції не збурився масовими акціями підтримки ідеї відокремлення від України чи утворення федеративної республіки, свідчило, що в автономії процеси регулювалися з Києва і не відповідали ні настроям населення, ні надіям політичної і бізнесової еліти півострова. Ба більше, у Криму відбувалися акції як на підтримку проросійських прихильників В. Януковича, так і проукраїнських – В. Ющенка.

На ініційованих владою після Сіверськодонецького сепаратистського з'їзду 28 листопада 2004 р. зборах депутатів рад всіх рівнів у Сімферополі спікери вимагали як максимум референдуму про самостійність Криму чи федералізації України як мінімум. Але в резолюцію форуму жодна з цих пропозицій не увійшла. Позачергова сесія ВР автономії також була насичена емоціями, але заява, в якій парламент визнав легітимним призупинене Верховним судом рішення ЦВК про перемогу на виборах В. Януковича, так і не була надрукована в парламентській газеті¹¹⁴.

30 листопада 2004 р. навздогін Сіверськодонецькому з'їзду знову було скликано пленарне засідання ВР Криму, на якому підтримували сепаратистські рішення Сіверськодонецька. На засіданні звучали радикальні виступи. Так, Л. Безазієв закликав піти на референдум і оголосити про самостійність. Проте, як відзначали оглядачі,

¹¹¹ Никифоров А. р. Крымская автономия: школа региональной политики для Украины. *Труды Крымской академии наук*. Симферополь: Таврия, 2004. С. 166.

¹¹² Лавренюк С. Віхи українського парламентаризму – в цифрах і фактах. *Голос України*. 2007. 4 квітня. С. 10.

¹¹³ Там само. С. 11.

¹¹⁴ Адамович С. Крим у суспільно-політичному житті України (2004 р.). *Визвольний шлях*. 2007. № 1. С. 17.

для більшості депутатів тема референдуму про самостійність не настільки цікавила, як, наприклад, перерозподіл кримської власності. У результаті в проєкт рішень внесли пункт про те, що Крим підтримує В. Януковича, і вирішили делегувати двох своїх представників у створений на Луганщині Міжрегіональний союз органів місцевого самоврядування країни¹¹⁵.

Незважаючи на проросійську спрямованість регіональної влади, голова ВР Криму Б. Дейч звернувся до прокурора АРК В. Гальцова з проханням розслідувати факт збору в Сімферополі підписів за приєднання Криму до Росії. З Криму відправлялися вантажівки з продуктами для Майдану. Так, тільки в Саках фінансову підтримку революції надавали 29 комерційних підприємств і 34 приватні підприємці. Низка кримських учених виступили зі зверненням, у якому закликали активно підтримати законно вибраного президента В. Ющенка. Один з приватних телеканалів подавав об'єктивну, виважену інформацію, що також стало новим явищем для Криму¹¹⁶.

Представники кримськотатарських організацій висловилися на підтримку територіальної цілісності, суверенітету України, її юрисдикції над Кримом. Але, як зауважував Н. Бекіров, кримськотатарські політики вимагали наповнення новим змістом відносин з українською демократією і перегляду статусу кримських татар на півострові¹¹⁷.

Проте перемога на президентських виборах В. Ющенка не зняла гостроти соціально-економічних проблем в регіоні, залишалися активними, хоч і маргінальними проросійські організації, кримські татари мали проблеми з земельним облаштуванням, вимагали надання кримськотатарській мові статусу офіційної і розробки механізму забезпечення їх представництва у владних структурах півострова. Крім того, російська сторона порушувала домовленості по Чорноморському флоту (не санкціоновано використовувалися землі і приміщення Чорноморського флоту, працювала прокуратура і суди РФ, використовувалося навігаційне обладнання та радіочастоти України)¹¹⁸. У 2006 р. ситуація загострилася через спробу України перебрати під свій контроль об'єкти навігаційно-гідрографічного забезпечення, що продовжували залишатися під контролем Чорноморського флоту РФ¹¹⁹.

Складним залишалося на півострові становище української мови і культури. Так, навчання в Севастополі українською та російською мовами проводилося лише в одній школі та двох гімназіях із 76 загальноосвітніх навчальних закладів, де в 2004–2005 рр. українською мовою навчалось 779 учнів (2 % учнів)¹²⁰.

Натомість у Севастополі у 2006 р. працювало 10 філій російських вишів, було збудовано елітну російську гімназію, видавалися і безплатно поширювалися 10

¹¹⁵ Астахова Н. Мы не отколемся. Не бойтесь. И не расколемся. Не надейтесь. *Крымская правда*. 2004. 1 декабря. С. 1.

¹¹⁶ Адамович С. Крим у суспільно-політичному житті України (2004 р.). С. 18–19.

¹¹⁷ Бекиров Н. Крымскотатарский народ твердо поддерживает территориальную целостность, суверенитет Украины. *День*. 2004. 8 декабря. С. 4.

¹¹⁸ Тарасюк Б. От нас ожидают реальных действий. *Зеркало недели*. 2005. 23 апреля. С. 3.

¹¹⁹ Кравченко В. Ну і намаячили. *Дзеркало тижня*. 2006. 21–27 січня. С. 1, 3.

¹²⁰ Шульга Д. Непрístupний Севастополь. *Політика і час*. 2005. № 2. С. 27.

антиукраїнських газет, не кращою була ситуація на телеекранах. Населення міста виховувалося винятково на російській історії та патріотизмі, на традиціях російської державності. Величезну роль у цьому процесі відігравав російський Чорноморський флот, що здійснював функції, які далеко виходили за межі обов'язків військової структури¹²¹. Для активізації децентралістських тенденцій проросійські сили використовували також переведення судочинства на українську мову, а також впорядкування списків виборців державною мовою у 2006 р.

19 січня 2006 р. члени проросійського руху «Прорив» влаштували публічну акцію щодо відокремлення Криму від України – перекопали символічну траншею на Чонгарському перешийку і закопали в землю декілька стовпчиків¹²². Крім того, «Русская община Крыма» (РОК) за результатами виборів 2006 р. залишалася найбільш впливовою політичною організацією на півострові¹²³. Голова РОК С. Цеков не приховував, що община отримує із РФ кошти на підтримку своєї діяльності. Не приховували фактів фінансування РОК та інших проросійських організацій півострова й у Росії. Це робили через низку організацій благодійного спрямування, серед яких особливу роль відігравав Фонд «Москва-Крим»¹²⁴.

Ба більше, 26 травня 2006 р. нижня палата Держдуми РФ проголосувала за доручення російському уряду інформувати про заходи, що здійснюються для повернення Криму до складу Росії. Ініціатор доручення М. Кур'янович в інтерв'ю газеті «Експрес» зазначив, що сподівається на підтримку найвищого російського керівництва, щоб «вони почали з Криму, а закінчили Центральною і Східною Україною»¹²⁵.

Причиною наступного загострення ситуації в Криму стали українсько-американські військові навчання «Сі-Бриз», які проводилися з 1997 р. у рамках програми «Партнерство заради миру». Їх проведення на півострові блокували проросійські партії. Оперативні дані СБУ свідчили, що масові акції на півострові організовували російські спецслужби, а в багатьох мітингарів були російські паспорти¹²⁶.

У жовтні 2006 р. ВР АРК також затвердила «Концепцію розвитку освіти в Автономній Республіці Крим на період до 2012 року». Ця концепція закріпила на території півострова освіту тільки російською мовою, оскільки для української та кримськотатарської мов мали лише «створюватися умови для поглибленого вивчення»¹²⁷.

Російські політики чинили тиск на Україну задля пролонгації перебування російського флоту в Криму і заявляли, що у разі ухвалення Україною закону про припинення дії базових договорів щодо Чорноморського флоту РФ із 2017 р., Росія вправі

¹²¹ Лосев І. Український Севастополь: минуле, сучасне, майбутнє. *Сучасність*. 2008. № 10. С. 27.

¹²² Кремень Т. Побили горшки. Россия и Украина в преддверии холодной войны. *Корреспондент*. 2006. 28 января. С. 22.

¹²³ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 474–475.

¹²⁴ Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко, Р. Халілов, М. Капустін. Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, 2008. С. 54, 57.

¹²⁵ Михалик В. Росія хоче Криму. Для початку. *Експрес*. 2006. 1–8 червня. С. 1.

¹²⁶ Силина Т. Территория, свободная от власти. *Зеркало недели*. 2006. 3–9 июня. С. 3.

¹²⁷ Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації* / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: Вид. Дім «Киево-Могилянська академія», 2008. С. 211.

порушити питання про належність Криму і статус Севастополя¹²⁸. Задля підтримання проросійської напруги в регіоні використовувалися радикальні організації на кшталт «Прориву» з їх акцією «Російський прапор – у кожному домі» і збиранням підписів за відмову від виведення Чорноморського флоту із Севастополя¹²⁹.

Нове загострення ситуації навколо Чорноморського флоту РФ відбулося після 8 серпня 2008 р. – початку російсько-грузинської війни за Південну Осетію і виходу російських військових кораблів з Севастополя без попередження української влади і їх участь у збройному конфлікті. У відповідь українська влада спробувала взяти під контроль перетин кордону України військовослужбовцями і військовими кораблями, СБУ через суди домоглася припинення діяльності в Україні сепаратистських організацій – «Прорив», «Євразійський союз молоді», розгорнула судове переслідування організації «Севастополь – Крим – Росія»¹³⁰.

З приходом до влади в Україні в 2010 р. проросійського президента В. Януковича росіяни досягли важливого для себе успіху в Криму. 21 квітня 2010 р. у Харкові президенти РФ Д. Медведєв і України В. Янукович підписали угоду про продовження базування Чорноморського флоту Росії на півострові до 2042 р. Водночас після т. зв. харківських угод Росія почала приховано привозити модернізовану або відремонтовану техніку на територію Криму, щоб посилити свої військові угруповання¹³¹.

Певний хаос в організації державних механізмів після перемоги Революції гідності у 2014 р. використав В. Путін та російська владна еліта за підтримки одурманеного імперськими міфами російського народу для довгоочікуваної росіянами анексії Криму. У ніч на 27 лютого 2014 р. ВР та уряд Криму в Сімферополі захопив спецназ Головного розвідувального управління РФ. Від 28 лютого російські солдати без розпізнавальних знаків, їх тоді називали «зеленими чоловічками», почали блокувати українські військові частини та об'єкти на півострові. Деякі з військових містечок взяли штурмом.

18 березня 2014 р. на підставі результатів незаконного «референдуму» про статус Криму від 16 березня 2014 р. РФ незаконно «включила» до свого складу Автономну Республіку Крим та м. Севастополь на правах суб'єктів федерації – «Республіки Крим» та «міста федерального значення Севастополь». Рада Федерації Росії 21 березня 2014 р. «ратифікувала» т. зв. договір про «входження» Криму до складу Росії, підписаний В. Путіним 18 березня 2014 р. Натомість чіткий міжнародний консенсус щодо кримського епізоду був очевидним із широкого засудження включення Криму до складу Росії, про що свідчили резолюції Ради Безпеки ООН та Генеральної Асамблеї¹³².

¹²⁸ Кравченко В. Підхід до снаряду. Київ готується до виведення Чорноморського флоту Росії з України. *Дзеркало тижня*. 2008. 31 травня. С. 5.

¹²⁹ Самар В. 2017-й. Час київський? *Дзеркало тижня*. 2008. 17 травня. С. 5.

¹³⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 500.

¹³¹ Руденко А., Євчин Д., Дорогань А. Від Тузли до анексії. Чому Росії вдалося захопити Крим у 2014-му? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/chomu-rosiji-vdalosia-zahopyty-krym/31106434.html>

¹³² Wilson G. Secession and Intervention in the Former Soviet Space: The Crimean Incident and Russian Interference in Its 'Near Abroad'. *Liverpool Law Review* 2016. Vol. 37. P. 153–175.

Українська влада не припинила боротися за Крим. 23 серпня 2021 р. на установчому саміті в Києві була започаткована Кримська платформа як міжнародний координаційний механізм для повернення питання Криму до порядку денного міжнародної політики, захисту прав людини в Криму та сприяння деокупації півострова¹³³.

Політика окупаційної влади від перших днів була спрямована на русифікацію, придушення незгодних, замовчування та приховування реальної ситуації на півострові, а також заселення власними лояльними громадянами та мілітаризацію Криму. Було заборонено діяльність Меджлісу кримськотатарського народу, відбулися десятки насильницьких зникнень і арештів кримських татар. Щодо українців були створені умови, коли вивчення української мови стало неможливе, відбувалися допити та затримання активістів, кримінальне переслідування за надуманими звинуваченнями, поширювалася антиукраїнська пропаганда, переслідувалася Православна Церква України.

З моменту захоплення Криму окупанти нарощують там свою військову присутність. Інвестиції стали неможливими через санкції, експорт і туризм почав занепадати, а державні замовлення не були спроможні врятувати експортно-орієнтовану промисловість. Мілітаризація стала визначати кримську економіку, в якій пріоритети тепер належали відновленню радянських підприємств та об'єктів військово-промислового комплексу, будівництву нової та реконструкції старої військової інфраструктури, збільшенню чисельності силових структур¹³⁴.

Однак ілюзії задураненої російською пропагандою частини населення Криму про успішний розвиток півострова в складі РФ остаточно розвіялися після того, як його населення і територія стали однією з основних баз вже наступу на Україну з 24 лютого 2022 р. Мешканці півострова платять свій рахунок «руському миру» вбитими і пораненими на війні, боязню і страхом, а також перебувають під тотальним контролем російських карально-репресивних органів¹³⁵.

Висновки. Зазначимо, що утворення Кримської автономії стало значною мірою наслідком впливу загальносоюзних партійно-радянських органів влади і місцевих структур Компартії України, що прагнули використати утворену автономію задля збереження владних повноважень і як засіб стримування української влади від проголошення незалежності. Натомість під час формування автономії жодною мірою не було враховано інтереси корінного кримськотатарського населення.

Проте, незважаючи на активні дезінтеграційні процеси на півострові, більшість жителів Криму підтримало незалежність України на всеукраїнському референдумі. Це рішення кримчан стало, імовірно, найважливішим чинником для збереження Криму в складі Української держави і значною мірою позбавило прихильників сепаратизму підґрунтя для подальшої дезінтеграції.

У 1992–1993 рр. політико-правовий статус Криму був невизначений, півострів залишався дестабілізований через російські претензії щодо Криму, м. Севастополя

¹³³ Кримська платформа. URL: <https://crimea-platform.org/>

¹³⁴ Лукашова С., Рещук К. Як змінюється Крим під російською окупацією. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/04/8/7246911/>

¹³⁵ Кривошеїв П. Партизанський рух у Криму: «другий фронт» для повернення контролю Україні над півостровом. URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-partyzanskiy-ruk-rosiya-ukrayina-viyana/31880042.html>.

та Чорноморського флоту, діяльність проросійських сил і кримських татар, а також слабкість центральної української влади.

Однак у 1994–1996 рр. центральній українській владі вдалося значною мірою повернути Кримську автономію в правове поле України і встановити частковий контроль над регіональними елітами. Стабілізація суспільно-політичної ситуації на півострові відбулася внаслідок формального дистанціювання виконавчої влади Росії через внутрішні соціально-економічні та політичні проблеми від кримських проблем, дискредитованість в очах населення автономії кримської влади й активних дій Києва, що більше, Л. Кучма сприймався кримчанами як «свій політик».

Невирішеність більшості кримськотатарських проблем компенсувалася веденням діалогу української влади з лідерами Меджлісу і фінансово-економічною допомогою кримським татарам. Залагодженню проблемних ситуацій у Криму сприяли угоди щодо розподілу Чорноморського флоту в 1997 р. і поступове розмежування повноважень між автономією і Києвом. Однак конфлікт навколо острова Тузла в 2003 р. яскраво засвідчив, що Росія зберігає геополітичний інтерес щодо Криму і півострів залишається потенційно нестабільним регіоном.

Помаранчева революція 2004 р. відкрила можливості для остаточного включення Криму в загальноукраїнські соціально-економічні і політичні процеси. Підтримка частиною населення півострову ідей Майдану дозволяли стверджувати, що стосунки між Києвом і автономією можуть набути нової якості, і сепаратистські сили на півострові остаточно маргіналізуються.

Проте українська влада не спромоглася вирішити нагальні проблеми автономії – незадовільний розвиток економіки, проблеми кримськотатарського населення, а більшість населення Криму продовжувала перебувати під впливом російської ідеології. Українським інституціям не вдалося нейтралізувати деструктивні впливи Чорноморського флоту і проросійських радикальних структур. Через наближення кінця термінів договорів щодо Чорноморського флоту російські офіційні особи та інституції знову почали порушувати питання про російський статус Криму і Севастополя.

Підписані В. Януковичем т. зв. харківські угоди 2010 р. пролонгували базування Чорноморського флоту Росії в Севастополі до 2042 р. і дозволили посилити мілітаризацію росіянами Криму. Керівництво РФ скористалося внутрішньополітичною нестабільністю в Україні після Революції гідності 2014 р. і слабкістю тогочасної української армії та анексувало півострів.

Однак посилення мілітарної складової на півострові і утиски проукраїнських та кримськотатарських громадських активістів у 2014–2022 рр. засвідчили, що росіяни зовсім не прагнули визволити «соотечественников», а готували півострів як плацдарм для військового вторгнення в Україну, що розпочалося в лютому 2022 року.

Сергій Адамович